

Fahredden er-Râzî'nin Tefsiri *Mefâtîhu'l-Gayb*'a Kıraatlerin Sıhhat Şartları Açısından Bir Bakış

Fakhr al-Dîn al-Râzî Commentary *Mefâtîh al-Ghayb* Evaluation of Qirâ'ats in Terms of Validity

Bayram AKTAŞ*

Öz

Kıraat, Kur'ân ilimleri içinde ayetlerdeki kelime farklılığındaki telaffuz biçimini konu edinen ve onları sahih bir yolla Hz. Peygamber'e ulaştırmayı amaçlayan bir ilim dalıdır. Kıraatlerin sıhhati için bu sahanın bilginleri tarafından "Senedinin sahih olması", "takdire de olsa Osman Mushaf'ına (Hatt-ı Osmânî'ye) uygun olması", "bir yönüyle de olsa Arap diline uyması" şeklinde üç şart koşulmuştur. Bu makalede, tefsir ilminin önemli simalarından olan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) tefsiri *Mefâtîhu'l-gayb* bağlamında kıraat ilmine yaklaşımı ve kıraat anlayışı tespit edilmeye çalışılacaktır. Söz konusu tespit, bir kıraatin kabulünde gerekli görülen sahih senede, Mushaf'a ve Arap diline uygunluk yönüne Râzî'nin bakışı esas alınarak yapılacaktır. Böylelikle müellifin yaşadığı dönem olan 13. yüzyıla kadar kıraatlerin sıhhat şartları açısından geçirdiği farklılıklara kısmen temas edilecektir. Râzî'nin kıraate dair müstakil bir eseri yoktur. Ancak o, tefsirinde kıraat ilminden fazlasıyla istifade etmiş, ayetlerin okunuş biçimiyle ilgili ortaya çıkan kıraat farklılıklarına sık sık yer vermiştir. Râzî, kıraat yaklaşımını kelime açıklamaları esnasında ortaya koymuş, konuyla ilgili görüşlerini satır aralarına serpiştirmiştir. Bu sebeple çalışmamızda ağırlıklı olarak deskriptif ve tahlil yöntemleri kullanılmıştır. Tefsir, Arap dili, fıkıh ve usûl-i fıkıh gibi kıraatle ilişkili ilimlerin tamamında müstakil eserleri bulunan Fahreddin er-Râzî'nin, bu ilimlerin her birinden yararlanarak ortaya koyduğu ve kıraate dair zengin bir muhtevaya sahip tefsiri *Mefâtîhu'l-gayb*'ı kıraatlerin sıhhati açısından inceleyen bu makalenin özgün bir nitelik arz ettiği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kıraat, Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, Sıhhat Şartları.

Abstract

The science of qiraat, the correct pronunciation of the words of the Qur'ân, It is a branch of science that aims to convey to the Prophet. Three conditions were stipulated by the scholars in this field for the safety of the qiraat: "His writing must be authentic", "in a way it must be in accordance with Osman's Mushaf", and "conform to Arabic". In this study, it will be tried to determine the approach of Fakhr al-Dîn al-Râzî (d. 606/1210), who is one of the important tafsir scholars, to the science of qiraat

* Dr, Diyanet İşleri Başkanlığı, bayramaktas79@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-6705-1166, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 02.01.2022, Accepted/Kabul Tarihi: 28.02.2022, Published/Yayım Tarihi: 18.03.2022.

in the context of *Mefātīh al-Ghayb*. In order to achieve this aim, Rāzī's point of view will be taken as a basis in terms of sound narration, conformity with the Qur'ān and Arabic language, which are considered necessary for the soundness of qiraats. Thus, the differences in the validity conditions of the qiraats up to the 13th century, the period in which the author lived, will be partially touched upon. Rāzī does not have a special work on recitation. However, he benefited greatly from the science of Qiraat in his tafsīr, and frequently included the differences in qiraat that emerged about the way the verses were read. Razi revealed his Qiraat approach during his word explanations and sprinkled his views on the subject between the lines. For this reason, descriptive and analytical methods were mainly used in the study. It is considered that the study has a unique quality in terms of examining a work with a rich content about qiraat, which has special works in all of the sciences related to Qiraat such as tafsīr, Arabic language, fiqh and usūl-i fiqh

Keywords: Tafsīr, Qirā'āt, Fakhr al-dīn al-Rāzī, Mefātīh al-Ghayb, Validity Conditions.

Giriş

Kur'ân'ın inzal keyfiyeti itibariyle Kıraat, Kur'ân ilimleri içinde öncelikli bir konuma sahiptir. Şöyle ki Hz. Peygamber kendisine inzal edilen âyetleri tilavet ederek sahabeye aktarmış onlar da yine aynı yolla diğerlerine ulaştırmışlardır. Yine ramazan ayında o zamana kadar inen âyetleri Hz. Cebrâil'e okumuş, vefatından önceki son ramazan ayında ise bunu iki kez gerçekleştirmiştir.¹ Böylece Kur'ân'ın eğitimi, öğretimi ve muhafazası için asırlar boyu devam edecek bir metot ortaya koyarken aynı zamanda kıraat ilminin temellerini atmıştır.

Hz. Peygamber, “Kur'ân'ı dört kişiden öğreniniz: Bunlar Abdullah b. Mesud, Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim, Ubey b. Ka'b ve Muaz b. Cebel'dir”² buyurmuş ve Kıraat konusunda mahir olan ashaba övgülerde bulunmuştur.³ Böylelikle Kur'ân'ın gelişi güzel değil bu konuda yetenekli kimselerden öğrenilerek doğru bir biçimde okunmasına özen göstermiştir. Mushafların istinsahı aşamasında hususi Mushafların imha edilmesine yol açan faaliyetlerin temelde kıraat uyumsuzluğuna dayanması Hz. Peygamber'in bu konudaki hassasiyetini haklı çıkarırken, kıraat konusunun önemini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.⁴

Ayetlerin telaffuz biçimini sahih bir yolla Hz. Peygamber'e ulaştırmayı amaç edinen kıraat ilminin,⁵ İslâmî ilimlerin ana kaynağı olan Kur'ân'ın doğru bir şekilde telaffuzunun öğretilmesi ve sonrakilere aktarılması hususundaki işlevi hayatî bir öneme sahiptir.⁶

Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) zamanında cem edilen Kur'ân'ın, Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki bir heyet tarafından nüshalarını çıkartan Hz. Osman (ö. 35/656), bu Mushafları çeşitli beldelere gönderirken doğru telaffuzu temin için beraberinde kâriler de göndermiştir.⁷ Böylelikle bu sahadaki birikim, ilgili eserler tedvin edilene kadar hâfız ve kıraat bilginleri tarafından sözlü olarak aralıksız bir şekilde nakledilmiştir.⁸ Zamanla kitaplar te'lif

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Şeyh Muhammed Ali el-Kutb - Şeyh Hişam el-Buhari (Beyrut: Mektebetü'l el-Asriyye, 1427/2007a), “Fedâilu'l-Kur'ân”, 7 (No. 4997); “Bed'ü'l-vaḥy”, 1 (No. 6); “Bed'ü'l-ḥalk”, 6 (No. 3220); Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Zührî, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1422/2001), 2/174.

² Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, “Fedâilu Eshâbi'n-Nebiy”, 26 (No. 3760).

³ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 8 (No. 5005).

⁴ Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-karâ'âti'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/7; Subhi Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1977), 79; Rahim Tuğral, “Kur'ân'ın Cem'i ve İstinsahında Üç Önemli Nokta”, *Diyanet İlmî Dergi* 26/1 (1990), 95.

⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/17; Ramazan Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat* (İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı yayınları, 2017), 353.

⁶ Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Kıraât ve eseruhê fi ulûmi'l Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1998), 1/16; Kerim Buladı, “Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları”, *Yakın Doğu İlahiyat Dergisi* 2/2 (2016), 117.

⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/8.

⁸ Yavuz Fırat, “Kıraat İlmî ve Tarikler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 13/2 (2011), 38, 39.

edilmeye başlanmış, Yahya b. Ya'mer (ö.89/708), Eban b. Tağlib (ö.141/758), Harun b Musa el-Ezdî (ö. 170/786 civarı), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Hafs b. Ömer b. Abdilazîz el-Ezdî ed-Dûrî (ö. 248/862 [?]), İbn Mücâhid (ö. 324/936) ve İbn Mihrân en-Nîsâbü'rî (ö. 381/992) ilk eserleri ortaya koyarak kıraat ilminin tedvininde öncülük yapan ulemâdan bazılarıdır.⁹

Kıraat ilmi yalnız bu sahada yazılan eserlerin muhtevasını şekillendirmekle kalmamış özellikle tefsir kitaplarında bu ilmin konularına önemli ölçüde yer verilmiştir.¹⁰ Söz konusu tefsir kitaplarından biri de 12. yüzyılın ikinci yarısı ve 13. yüzyılın başında yaşamış olan Fahreddin er-Râzî'nin te'lif ettiği dirayet tefsirinin önemli eserlerinden *Mefâtîhu'l-ğayb/et-Tefsîru'l-kebîr*'dir. Râzî, 32 cilt ve sekiz bin küsur sayfadan oluşan geniş hacimli eserinde¹¹ hemen her ayette kıraat konularına değinmiş ve genellikle ayetleri tefsir etmeye kıraat şekillerini açıklayarak başlamıştır.¹² Râzî, bazı ayetlerde kıraat konusuna ayrıntılı bir biçimde yer vermiş *Mefâtîhu'l-ğayb* bu bölümlerde kıraat kitabı hüviyetine bürünmüştür.¹³

Kıraatlerin tefsir, Arap dili, fıkıh, kelam gibi ilim dallarıyla sıkı bir ilişkisi vardır.¹⁴ Kıraatlerin, Kur'ân kelimelerinin eda keyfiyetini ve okuyuş farklılıklarını ele almaları

⁹ Mehmet Dağ, “Kıraat İlminin Akademik Serencamı –Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine-, *Ekev Akademi Dergisi* 17/56 (2013), 313; Osman Bayraktutan, *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı, Kıraat İlminin Dünü Bugünü Yarını (Kıraat Sınıflandırması Bağlamında)* İğdır: İğdır Üniversitesi Yayınları, (2017), 117; Fırat, “Kıraat İlmi ve Tarikler”, 39; Tayyar Altıkulaç, “Dûrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/5; Abdülhamit Birişik, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/428; Fırat, “Kıraat İlmi ve Tarikler”, 39; Tayyar Altıkulaç, “İbn Mücâhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 20/214; Başlangıçtan günümüze değin kıraat ilminin geçirdiği aşamalar için bk. Abdulhekim Ağırbaş, *Kıraat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar (Türkiye- Suudi Arabistan-Mısır Örneği)*, (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2021), 18-130.

¹⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, (İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2018), 129-150; Buladı, “Klasik Tefsir Mukaddimeleri”, 125-135; Süleyman Mollaibrahimoğlu - Kadir Taşpınar “Ebüssüüd Efendi'nin Tefsirinde Kıraat Tasavvuru”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2016), 121-122.

¹¹ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Tefsîru'l-kebîr/Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1402/1981) baskısı esas alınmıştır.

¹² Râzî, tefsirinde birçok yerde kelime açıklamalarına kıraat konusuna değinerek başlamış, genellikle kıraatleri mesele başlığı altında müstakil bir biçimde ele almıştır. Örnekler için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 3/101, 105, 111, 125, 236; 11/3, 7, 11, 17, 55, 66; 24/4, 15, 22, 29.

¹³ Örneğin Râzî, Bakara suresi 61. ayeti 5 meselede incelemiş, çok kısa tuttuğu ikinci mesele haricindeki diğer dört meselede kıraatlere değinerek kelimeleri açıklama yoluna gitmiştir. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 3/107-111; Yine Râzî, Bakara suresi 165. ayetin ... وَوَيُرَى الَّذِينَ ... şeklinde başlayan ikinci kısmını tamamen kıraat vecihleri ve bu vecihlere göre kelimelerin kazandığı anlam boyutuyla yaklaşık iki sayfalık bir muhtevayla ele almıştır. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 4/230-232. Benzer örnekler için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 8/37-38; 12/39-40.

¹⁴ Birişik, “Kıraat”, 25/429.

itibariyle¹⁵ bu okunuş farklılıklarını da göz önünde bulundurarak ayetlerin anlamlarını açıklayıp yorumlamayı temel konu edinen tefsir ilmiyle doğrudan bir bağlantısı vardır.¹⁶ Genel olarak Kur’ân metni, özel olarak kıraatler Arap dilini etkilemiş, Arap dilbiliminin oluşum sürecinin muharrik unsurlarından birisi de kıraatler olmuştur. Kıraatler, Bir taraftan dil kaidelerine kaynaklık yapmış diğer taraftan farklı kıraatlerin temellendirilmesinde dilbilimsel malzemedan yararlanılmış, böylelikle her iki ilim dalı karşılıklı etkileşim içerisinde bulunmuştur.¹⁷ Kur’ân ve sünnet esaslı olarak kaynaklardan hüküm çıkarmayı konu edinen fıkıh ilmi¹⁸ İslâm’ın ana kaynağı Kur’ân’dan hüküm çıkarırken kıraat farklılıkları, istinbat edilecek hükmü belirleyici bir etkiye sahiptir.¹⁹ Ayrıca kıraatlerin sıhhat derecesi de fikhî hükümlerin tespit ve kabulünde esas alınan hususlardan biridir.²⁰ Dolayısıyla kıraatler fıkıh ilmini de etkilemektedir.

Râzî, zikri geçen ilimlerden her birinde otorite bir isim olup çeşitli alanlarda çok sayıda eser te’lif etmiştir.²¹ Ömrünün son dönemlerinde kaleme aldığı tefsiri, kelimadan felsefeye, fıkıh ve usulünden dilbilimlerine, mantıktan tıp ve astronomiye varıncaya kadar çok çeşitli ilimleri ihtiva etmekte olup “*Mefâtîhu’l-Gayb*, âdetâ Râzî’nin yazmış olduğu yüzlerce eserin

¹⁵ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/17. Birışık, “Kıraat”, 25/426.

¹⁶ Abdülhamit Birışık, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/281;

¹⁷ Emrullah İşler, Çok Anlamlılık, Anlam Daralması ve Kur’ân’ın Türkçe Çevirisinde Yapılan Yanlışlar, Yüzüncü Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur’ân ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu (Erzurum: Bakanlar Matbaası, 2002), 386; Dağ, “Kıraat İlminin Akademik Serencamı”, 314.

¹⁸ Abdülkerim Zeydan, *el-Medhal lidirâseti’ş-şeryyeti’l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2002), 56; Zekiyyüddin Şa’ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 27.

¹⁹ Râzî, sarhoşken namaza yaklaşmanın yasaklandığı Nisa suresi 43. ayetin tefsirinde ayetteki الصلات ifadesinden bizzat namazın kendisi mi yoksa namaz kılınan yerin yani mescidin mi kastedildiği hususunda farklı değerlendirmelerin bulunduğunu aktarıp bu yaklaşımların şer’î hükmü tayindeki etkisine değinir. Kastın Mescid olduğu şeklindeki tercih ettiği İmam Şâfi’î’nin (ö. 204/820) görüşüne delil mahiyetinde kıraatlere yer verir. Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 10/111-112. Benzer örnekler için bk. Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 10/115-116; 11/164-165.

²⁰ Râzî, yemin ve kefaretinin ele alındığı Mâide suresi 89. ayetin tefsirinde tutulacak orucun peş peşe mi yoksa muhayyer olarak dilediği şekilde mi tutulacağı konusunda Hanefi ve Şafi mezhebi arasında farklı görüşün ortaya çıkmasında kıraatlerin etkisine değinir. Şafililerin, orucun peş peşe tutulmasına delil olan Übey b Ka’b ve ibn Mesud’un ثلاثه ايام متتابعات kıraatini şaz saymaları sebebiyle kabul etmediklerini beyan eder. Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 12/82; Benzer örnekler için bk. Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 6/73; 4/176-177; 5/150-151.

²¹ Râzî’nin eserleri için bk. Cemâleddin Ebu’l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İhbârü’l-‘ulemâ’ bi-ahbâri’l-‘hükemâ’*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1426/2005), 220-221, Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî Hayâtı-Fikirleri-Eserleri* (Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı, 2014), 54-83; Eşref Altaş, “Fahrettin er-Râzî’nin Eserlerinin Kronolojisi”, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir (İstanbul: İSAM yayınları, 2018), 95-169.

ortaya konulduğu ilmî bir sergi ve ilimler ansiklopedisi hüviyetindedir.”²² Bu sebeple o, daha çok müfessir kimliğiyle ön plana çıkmıştır. Râzî'nin tefsirinde sıklıkla yer verdiği konulardan biri de kıraatlerdir. Bazen yorum yapmadan tasviri nitelikli,²³ bazen yorum yaparak tahlili nitelikli²⁴ olmak üzere hemen her ayette kıraatlerle ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Re'y temelli tefsirinde kıraatlerle ilgili özgün görüşleri daha çok kıraatlerin sıhhat şartları ekseninde gün yüzüne çıkmaktadır. Kıraatler konusunda Râzî özelinde tek çalışma “Kıraat Açısından Fahrüddin Râzî ve Tefsîri Kebîr'i” isimli doktora teziyle Mehmet Adıgüzel tarafından yapılmıştır.²⁵ Söz konusu tezde Adıgüzel örneklere dayalı olarak kıraatlerin geneline yönelik kapsamlı ve doyurucu bilgilere yer vermiştir. Bununla birlikte kıraatlerin sıhhat şartlarıyla ilgili bilgi ve değerlendirmelerin sınırlı oluşu ve bazı eksik bilgiler,²⁶ tashih ve ikmal merkezli olarak bizleri böyle bir çalışmaya sevk etmiştir.

Çalışmamızda öncelikle “senedinin sahih olması”, “takdire de olsa Osman Mushaf'ına (Hatt-ı Osmânî'ye) uygun olması” ve “bir yönüyle de olsa Arap diline uyması” başlıkları altında kıraatlerin sıhhat şartları genel çerçevede ele alınmıştır. Daha sonra mevzu, Râzî özelinde işlenmiş, müfessirin kıraatlere yaklaşımı “sahihsenet (nakil/rivayet) açısından kıraatlere yaklaşımı”, “Mushaf imlasına uygunluk açısından yaklaşımı” ve “kıraatlerin dile uygunluğu açısından yaklaşımı” başlıkları altında tespit edilmeye çalışılmış ve sonuç bölümüyle bitirilmiştir.

²² Bayram Aktaş, *Fahreddin Râzî Tefsirinde Garbî'l-Kur'ân* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 41-42.

²³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/107, 190, 212; 4/29; 8/37; 5/223.

²⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/101, 184, 187; 4/230.

²⁵ Mehmet Adıgüzel, *Kıraat Açısından Fahrüddin Râzî ve Tefsîri Kebîr'i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998)

²⁶ Adıgüzel Râzî'nin tefsirinde Kıraat-i seba'yi esas aldığını ifade etmektedir. (Adıgüzel, *Kıraat Açısından Fahrüddin Râzî*, 54). Oysa Râzî, genellikle kıraat-i aşere imamlarından nakilde bulunur. (Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/111; 6/196; 21/180; 22/113). Hatta kıraati şâz kabul edilen Hasan Basri (Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 26/169, 175; 27/245.) ve A'meş'ten (Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/107; 5/223; 7/140) çeşitli nakillerde bulunmaktadır. Yine Adıgüzel, Râzî tefsirinde Halef b. Hişam'ın adının hiç anılmadığını ifade etmektedir. (Adıgüzel, *Kıraat Açısından Fahrüddin Râzî*, 111). Tespitlerimize göre Râzî iki yerde kim olduğuna değinmeksizin Halef ismini zikreder. Birincisi Bakara suresi 249. Ayette geçen عُرْفَةَ kelimesinin kıraat vecihleri bağlamında İbn Kesir, Nâfi, Ebu Amr ve Yakup'la beraber Halef'ten de nakilde bulunur ki bu Halef b. Hişam'dır. (Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/196); bir de Âl-i İmran suresi 154. ayette yer alan بَغَشَى lafzının kıraatleri bağlamında Halef'in ismine yer verir. (Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/147). Bunlardan ikincisinin dil âlimi Halef el-Ahmer (ö. 180/796 [?]) olma ihtimali yüksektir. Çünkü lafzın okunuş şekillerini açıklarken Hamza, Kisâ ve diğerleri diyerek kıraat âlimlerinin isimlerini zikrettikten sonra Ebu Hâtim, Ebu Ubeyd gibi kıraat imamı olmayan dil âlimlerinin isimleriyle beraber Halef ismini zikretmiştir. Netice itibarıyla Râzî, tefsirinde Kıraat imamı Halef'e yer vermiştir.

1. Kıraatlerin sıhhat şartları

Hz. Osman'ın Mushafları gönderdiği Mekke, Medine, Küfe, Basra ve Şam başta olmak üzere çeşitli İslam beldelerinde hummalı kıraat faaliyetleri yürütülmüş, bu canlılığın ortaya çıkışında Kur'ân'a gösterilen ilgilinin yanı sıra Mushaflarla gönderilen kârihlerin öncülüğü de etkili olmuştur.²⁷ Ancak kısa sürede İslâm coğrafyasının genişleyerek Arap yarım adası dışına ulaşması, içtimaî ve siyasi arenada istikrarın kaybolması, Kur'ân dili Arapçayı bilmeyen yabancı milletlerin sayısının çoğalması, Kur'ân lafızlarının okunuşunda hataların tezahür edip lahn olgusunun artmasına neden olmuştur.²⁸ Bu durum karşısında genel olarak dil özel olarak kıraatlerle ilgili kaidelerin konulması kaçınılmaz olmuş, âlimler sahihi sakimden, meşhuru şazdan, doğruyu yanlıştan ayırmak için kıraatleri cem edip, sahih kıraatler için kıstaslar getirmişlerdir.²⁹

Kıraatleri bir eserde tedvin eden ilk kişi olan Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî'ye (ö. 437/1045) kadar kıraatlerin sıhhat ölçüsü olarak kıraat âlimlerinin sikalığı esas alınmıştır.³⁰ Günümüzde de kabul gören sahih kıraatin üç şartını ilk kez *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâ'ât* isimli eserinde ortaya koyan Mekkî b. Ebî Tâlib'le beraber bu durum yerini somut kıstaslara bırakmıştır.³¹ Böylece kıraatler, sıhhat şartları açısından daha sistematik bir yapıya bürünmüşlerdir. Makbul bir kıraat için aranan kıstaslar, kıraat âlimleri tarafından farklı şekilde değerlendirilmekle beraber³² temelde Mekkî b. Ebî Tâlib'in belirlediği şu üç hususta birleşmektedir:

- a. Senedinin sahih olması
- b. Takdiren de olsa Osman Mushaf'ına (Hatt-ı Osmânî'ye) uygun olması
- c. Bir yönüyle de olsa Arap diline uyması.³³

²⁷ Muhammed Abdülazim Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Matbaatu İsâ el-Albânî, 1988), 1/413, 414; Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/242.

²⁸ Mehmet Ünal, "Bir Kırâat Terimi Olarak "Hüccet" in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 78.

²⁹ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, 1/9-10; Bayraktutan, *Kıraat İlminin Dünü Bugünü Yarını*, 122; Dağ, "Kıraat İlminin Akademik Serencamı", 313.

³⁰ Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türas, 1405/1984), 1/331; Güneş, *Kur'ân-ı Kerim'in Okunması*, 20, 24.

³¹ Güneş, *Kur'ân-ı Kerim'in Okunması*, 24.

³² Kıraat âlimlerinin sıhhat şartları için bk. Mehmet Ünal, "Kıraat Kriterleri Bağlamında Kıraatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2011), 83; Bayraktutan, *Kıraat İlminin Dünü*, 117-122.

³³ Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş el-Kaysî, *el-İbâne an me'âni'l-kırâ'ât*, (Kahire: Dâru'n-Nahda Mısır li'n-Neşr ve'ddab', 1398/1977), 51; İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, 1/9; Mollaibrahimoğlu - Taşpınar "Ebüssuûd Efendi", 122.

Bu üç şartı taşıyan kıraatler, kıraat bilginlerinin ortak kabulüyle sahihtir.³⁴ Kırâat-ı aşere denilen onlu tasnifi oluşturan Medine imamları Nâfi' b. Abdurrahman (ö. 169/785) ve Ebû Ca'fer'in (ö. 130/747-48), Mekke İmamı Abdullah İbn. Kesîr'in (ö. 120/738), Basra imamları Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771) ve Ya'küb el-Hadramî'nin (ö. 205/821), Şam imamı Abdullah İbn Âmir'in (ö. 118/736), Kufe imamları Âsım b. Behdele (ö. 127/745), Hamza b. Habîb (ö. 156/773) Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) ve Halef b. Hişâm'ın (ö. 229/844) kıraatleri, âlimlerin fikir birliği ile sahih kabul edilmiştir. Kırâat-ı aşere dışında kalan İbn Muhaysın (ö.123/741), Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/812), Hasan-ı Basrî (ö.110 /728) ve A'meş'in (ö.148/765) kıraatleri ise ittifakla şâz olarak kabul edilmektedir.³⁵

Kıraat ilminde 7, 10, 14'lü sınıflamanın yapılması ve bu gruplama içindeki kurrâların şöhret bulması, başka kıraat imamlarının bulunmadığı şeklinde anlaşılmalıdır. İlk üç asırlık dönemde çok sayıda kurrânın ismi ilgili eserlerde zikredilmektedir.³⁶ Kıraatlerin kendi bölgelerinde temayüz eden imamlarla sınırlandırılmaya gidilmesi, sayıları bir hayli fazla olan kurrâlar arasındaki farklılıkları azaltma ve bu alandaki bütünlüğü sağlama gayesine yöneliktir.³⁷

1.1 Senedinin Sahih Olması

Kıraat ilmi, akıl ya da kıyasa değil nakle dayalıdır. "Kıraatin kendisine tabi olunan bir sünnet olduğu ve ona muhalefet edilmeyeceği" sözü de bu hakikati ifade etmek için söylenmiştir.³⁸ Kıraatler sahabe döneminden itibaren en sağlam nakil yolu olan sema ve müşâfehe denilen hocanın ağzından işitilerek nesilden nesile aktarılarak öğretilmiştir.³⁹ Kıraat ilminin tarifinde de senede dayalı yönü ön plana çıkmaktadır. Nitekim İbnü'l-Cezerî, "Kıraat, Kur'ân kelimelerinin okunuş biçimlerini nakledenlere isnat ederek bu kelimelerdeki okuyuş farklılıklarını konu edinen ilimdir"⁴⁰ sözleriyle söz konusu ilmin bu yönüne işaret etmiştir.

³⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9; Bayraktutan, *Kıraat İlminin Dünü*, 122.

³⁵ Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/416-417; Birişik, "Kıraat", 25/430. Fırat, "Kıraat İlmi", 39-40; Dağ, "Kıraat İlminin Serencamı", 315.

³⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/8-9; Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/414-415.

³⁷ Mehmet Ünal, "Kur'ân'ın Fonetik Naklinin Tarihi (Kıraat İlmi ve Tarihi)", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 71.

³⁸ İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-kurâat*. thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1982), 49-52; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1971), 102; Aydın, Kudat, "Kur'an Kırâatı ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine = *The Approach of Linguists to Qira'at and the Position of Sibawayh*", *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 15/1 (2020), 72; Bayraktutan, *Kıraat İlminin Dünü*, 118.

³⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 47-49; Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/412.

⁴⁰ القراءات: علم بكتيفية أداء كلمات القرآن. واختلافها معروا لئناقلها, Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in ve mürşidü'l-tâlibîn* (Beirut: 1400/1980), 3; Benzer tanımlar için bk. Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/412; Birişik, "Kıraat", 25/426; Pakdil, *Ta'lîm*, 253.

Kıraatlar, hadislerde olduğu gibi güvenilir ravilerden oluşan senetlere dayanmaktadır. Kıraatlerin sahihliğinin belirlenmesinde aranan en temel şart, okuyuş biçiminin güvenilir bir senetle kaynağa ulaştırılmasıdır.⁴¹ Ravilerin okuyuş şekilleri, rivayet sırası doğrultusunda eksiksiz bir biçimde Hz. Peygamber'e senetlerle ulaştırılmaktadır. İsnat, tarihte aslı olmayan okuyuş biçimlerine karşı, sağlam kıraatlerin delili olarak kullanılmıştır.⁴²

Genel itibariyle, kıraatlerin kabulü için gerekli görülen üç şarttan herhangi birini taşımayan kıraatler şâz olarak değerlendirilmektedir. Bununla beraber Hatt-ı Osmânî ve Arap diliyle uyumlu olduğu halde senedinde itimat edilemeyecek râviler bulunan kıraatler de şâz olarak tanımlanmaktadır.⁴³ Senetteki problemin kıraati şâz kılmaya yetmesi, kıraat için senedin ne denli değerli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Şâz kıraatler, geçerlilik yönünden kendi arasında çeşitli sınıflara ayrılmaktadır. Gerek ravi gerek isnat-nakil sebebiyle senet yönünden sorunlu kıraatler, bu sınıflandırmanın en riskli bölümünü teşkil ederken, Mushaf ve Arap diline uygunluk yönünden problemliler daha az riskli görülüp ihtiyaç halinde değerlendirmeye alınabilmektedir.⁴⁴ Senedin dışındaki diğer iki kıstasın, kıraatlerin sağlamlığını ispattan ziyade teyit edici öğeler olduğu kabulü ağır basmaktadır.⁴⁵ Nitekim senedinde kopukluk olan kıraatler mevzu olarak addedilip geçersiz sayılırken, Mushaf ve Arap diline uymayanlar fikhî meselelerde hüküm çıkarma gibi çeşitli durumlarda kullanılabilir.⁴⁶

1.2 Takdiren de olsa Osman Mushaf'ına Uygun Olması

Sahih kıraatlerin tespitinde sağlam senedin esas alınması hayati bir önem taşımakla birlikte, bu hususta aranan bir diğer şart da Mushaf hattına uygunluktur. Kur'ân ayetleri Hz. Peygamber zamanında çeşitli malzemeler üzerinde; Hz. Ebu Bekir zamanında iki kapak arasında; Hz Osman zamanında ise çeşitli nüshalarda olmak üzere üç kere cem edilmiştir ki⁴⁷ bu son cemin gerekçesi kıraat vecihlerindeki artan ihtilaftır.⁴⁸ Hz. Ebû Bekir döneminde

⁴¹ Ünal, "Kıraat Kriterleri", 84.

⁴² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9; Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/418.

⁴³ Birişik, "Kıraat", 25/430.

⁴⁴ Birişik, "Kıraat", 25/430.

⁴⁵ Mehmet Dağ, "Kıraat İlminde Şazz kavramı –Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-" *Marife Dergisi* 7/2 (2002), 59; Mehmet Dağ, *Tarihi perspektif ve Problematik Sorgulama Bağlamında Kıraat İlminde İhticac Olgusu*, (Erzurum: Atarük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 136-137.

⁴⁶ Örnekler için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/73; 4/176-177; 5/150-151.

⁴⁷ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/235; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004), 1/186-192.

⁴⁸ Ebû Amr Osman b. Saîd Dâni, *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi meşâhihi ehli'l-emşâr*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî, (Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1978) 123; Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/233; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/192. Çoğaltılan Mushaf sayısı ve gönderilen beldeler için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 1/193.

ayetlerin bir Mushaf'ta toplanması vahiy kâtiplerince yazılan dağınık haldeki Kur'ân metinlerini bir araya getirmeye yöneliktir. Oysa Hz. Osman zamanında Kur'ân'ın çeşitli nüshalarının çıkartılmasıyla, yedi harf⁴⁹ ruhsatı neticesinde ortaya çıkan çeşitli kıraatlerin mümkün merteye kayıt altına alınması hedeflenmiştir.⁵⁰

Çeşitli nüshaları çıkartılan bu Mushaf'ların hattında bilinçli olarak nokta ve harekeler kullanılmamıştı. Böylelikle imkân dâhilinde bir kelimenin birden fazla kıraat şeklinin tamamının kuşatılması hedefleniyordu. Örneğin Taha suresindeki هَذَانِ لَسَاحِرَانِ ayeti birden fazla kıraattin okunuşuna uygun olarak هَذَانِ لَسَاحِرَانِ şeklinde nokta ve harekesiz yazılmıştı. Çünkü Nâfi' kıraati ان 'deki nun harfini şeddeli هَذَانِ'deki nunu sakın, dal/zel harfini elifle okuyordular. İbn Kesir kıraati ise ان 'deki nun harfini sakın, هَذَانِ'deki nunu şeddeli okuyordular. Hafs kıraati ان 'deki nun harfini sakın, هَذَانِ'deki nunu sakın, dal/zel harfini elifle okuyordular. Ebu Amr kıraati ise ان 'deki nun harfini şeddeli, هَذَانِ' yerine يا ile هَذِينَ şeklinde okuyordular.⁵¹ Görüldüğü üzere bu şekilde nokta ve harekesiz şekildeki hat, çeşitli kıraatlere şamil olabiliyor.

Nokta ve harekeyle kayıtlanan bir Mushaf'ta سَلَ kalıbındaki bir kelimenin okunabileceği-يُنزِّلُ⁵² -يُنزِّلُ⁵³ -şeklinde çok sayıda kıraat ihtimali vardır. يُنزِّلُ⁵⁴ -تُنزِّلُ⁵⁵ -تُنزِّلُ⁵⁶ -تُنزِّلُ⁵⁷. Burada belirleyici olan Hz. Peygamberden gelen sahih nakillerdir.⁵⁸ Bununla birlikte sıhhat şartı olarak, Mushaf'ların bağlayıcı olduğu yönler tam da burasıdır. Kıraatin, ana kalıba (سَلَ) uygun olması Mushaf'a uygunluk şartını karşılamak için yeterlidir. Nokta ve hareke farklılığının ortaya çıkardığı değişik okuma biçimleri kıraatin sıhhatine zarar vermemektedir.⁵⁹ "Takdire de olsa Hatt-ı Osmânî'ye uygun olması" ifadesindeki takdirilikten kasıt da budur.

⁴⁹ "Kur'ân kıraatinde aynı mananın farklı lafızlarla telaffuz edilme ruhsatı" diyebileceğimiz (Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/227; M. Zahid el-Kevserî *Yedi Harf Nedir?*, çev: Yunus Ekin, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 (2002), 109) yedi harf meselesi, varlığı çok sayıda sahih hadiste geçmekle beraber bu ifadeyle neyin kastedildiğiyle ilgili Hz. Peygamber ve sahabeden bir açıklama gelmediği için farklı görüşlerin ortaya çıktığı bir meseledir. Ayrıntılı bilgi için bk. Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/213-227; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/155-167

⁵⁰ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul, İSAM Yayınları, 2019), 106.

⁵¹ Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/373-374.

⁵² *Kur'ân Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman – Mustafa Çağrıncı vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), es-Sebe' 32/2.

⁵³ el-Bakara 2/90.

⁵⁴ el-Bakara 2/105, el-Mâide 5/101; er-Rûm 30/49.

⁵⁵ en-Nisâ 4/153.

⁵⁶ Âl-i İmrân 3/93.

⁵⁷ eş-Şuarâ 26/222.

⁵⁸ Akaslan, "Kıraat-i Aşere", 9.

⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9-12; Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/418-420. Güneş, *Kur'ân-ı Kerim'in Okunması*, 150-151.

Med harflerinin yazımındaki farklılık da takdiriliğin bir diğer yönünü oluşturmaktadır. Örneğin Fatıha suresindeki *مالك يوم الدين* ayetinde yer alan *مالك* lafzı, istinsah edilen bütün Mushaflarda *ملك* şeklinde elifsiz olarak yazılmıştır. Fatıha suresindeki elifsiz kıraat, Nâs suresi *الناس ملك* ayetine hakîkî/lafzî; Âl-i İmran suresi 26. ayette yer alan *مَالِكِ الْمَلِكِ* buyruğuna takdîren/manen uygun düşmektedir.⁶⁰ Sahih senetlerle gelen kıraatler arasındaki ihtilafın çözümünde Mushaf hattına uygunluk belirleyici olmaktadır. Örneğin çeşitli ayetlerde geçen *جِبْرِيلَ* kelimesinin⁶¹ *جِبْرِين* şeklinde son harfinin nunlu (ن) kıraatı Mushaf hattına uymaması sebebiyle caiz görülmemiştir.⁶²

1.3 Bir yönüyle de olsa Arap diline uyması

Kıraat ilminde senedin esas alınması sahabe devrine, Mushaf ve dilin esas alınması ise tabiin devrine kadar uzanmaktadır.⁶³ Farklı okuyuş şekillerine müsait Mushaf yapısı, kasıtlı⁶⁴ veya kasıtsız⁶⁵ yanlış okumalara yol açmıştır. Bu durum karşısında Kur'ân esas alınarak İslam uleması tarafından yoğun bir biçimde dil kurallarının belirlenmesine yönelik faaliyetler yürütülmüştür. Yüce yaratıcı tarafından inzal edilen, ilahi murakabe altında olan Kur'ân'ın ve Allah Rasulünün telaffuzuna dayanan sahih kıraatlerin dile uygunluğunda şüphe edilmediği için her iki kaynak dil kurallarının oluşumunda önemli rol oynamıştır.⁶⁶

Arap diliyle inzal edilen Kur'ân, gerek kavli gerek kitâbî boyutu itibariyle dile dayalıdır. Ana kaynak olarak Kur'ân'ı esas alan kıraat ilmi ve Arap dilbilimi, süreklilik arz eden bir etkileşim içerisinde bulunmuşlardır.⁶⁷ Her iki ilmin Kur'ân'ı korumayı ve hatasız okumayı gaye edinmeleri, bu ilişkide etkili olmuştur.⁶⁸ Kıraat âlimlerinin dilbilimleriyle, dil bilginlerinin kıraat ilimleriyle iştiğal etmesi, ayrıca her iki ilmî disiplinin müntesipleri

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/10-11; Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/419.

⁶¹ el-Bakara 2/97, 98; et-Tahrîm 66/4.

⁶² Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbihih*, thk. Abdulcelil Abdüh (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1988), 2/179-180; Dağ, *Tarihi perspektif*, 141; Benzer örnekler için bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 2/180.

⁶³ Dağ, *Tarihi perspektif*, 143.

⁶⁴ el-Fâtır suresi 28. Ayette yer alan *إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ* "Kullar içerisinde ancak bilenler, Allah'tan hakkıyla korkarlar" ifadesinin "Allah, âlim kullarından korkar" şeklinde okunması gibi. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/16. Benzer örnekler için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/16.

⁶⁵ Hitabet ve fesahatte zirve isimlerin dahi düştükleri Kur'ân okunuşundaki hatalar için bk. Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 12.

⁶⁶ Dağ, *Tarihi perspektif*, 144.

⁶⁷ Dağ, *Tarihi perspektif*, 143, 144; Lokman Şam, "Kırâat Farklılıklarının Dil Kaidelerine Delil Olarak Kullanılması", *Kur'ân ve Dil İlimleri*, ed. Emrullah Ülgen – Bedrettin Basuguy vd. (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 255-256.

⁶⁸ Kudat, "Kur'an Kırâatı", 66

arasında hoca talebe ilişkisiyle yoğun bir bilgi alış verişinin bulunması kıraat dil ilişkisini ve etkileşimini daha da perçinlemiştir.⁶⁹

Esasen Kur'ân ve kıraatleri kaynak olarak oluşturulan dilbiliminin ilerleyen süreçte sahih kıraatler için kıstas kabul edilmesi, “sahih kıraatlerin dil ile çelişmeyeceği” gerekçesiyle çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır.⁷⁰ Bu eleştirilerin haklılık payı vardır ancak senet ve Mushaf hattına uygunluğa üçüncü bir kıstas olarak dilin getirilmesiyle kıraatlerin dille desteklenmesinin ve bu yönden de eksiksiz bir yapıya sahip olduğunun ispatının hedeflendiği görülmektedir.⁷¹

2. Râzî'nin Kıraatlere Yaklaşımı

Fahreddin Râzî, tefsirinde kıraatlerden fazlasıyla yararlanan müfessirlerden biridir. *Mefâtîhu'l-gayb*'da kıraat konuları önemli bir yer tutar. Râzî, kıraat konularını genellikle müstakil bir bölümde incelemiş, mesele başlığı altında konuyla ilgili bilgilere ayrıntılı şekilde yer vermiştir.⁷² Kıraat imamları,⁷³ imamların ravileri,⁷⁴ ismini zikrettiği imamın veya ravinin her bir ayetteki okuyuş şekilleri,⁷⁵ bu şekillerin Mushaf,⁷⁶ şiir⁷⁷ ve Arap dilindeki kullanımıyla istişadı⁷⁸ gibi mevzulara yer vermiştir. Ayrıca kıraat ıstılahlarını kullanmaktan geri durmamış, tefhim, ihtilas, işmam ve idğam gibi teknik meseleleri yeri geldikçe değinmiştir.⁷⁹ Müfessirin *Mefâtîhu'l-gayb*'da kıraatları ele aldığı bölümlerin tamamı göz önünde bulundurulduğunda, bu bölümlerin müstakil bir kıraat kitabı hacmine ulaştığı görülmektedir.

2.1 Sahih Senet (nakil/rivayet) Açısından Kıraatlere Yaklaşımı

Bir kıraatin güvenilir senetlerle, sağlam rivayetler silsilesiyle Hz. Peygamber'e ulaştırılmasının, onun sıhhatini tayin eden en önemli unsur olduğu daha önce zikredilmiştir. Kendisinden asırlar önce sahih kıraatlerin sayısı belirlendiği, bu konuda ulemânın fikir birlikteliği sağlandığı için Râzî, aktardığı kıraatlerin isnat silsilesine ve silsileyi oluşturan ravi isimlerine yer vermez. Bununla birlikte kıraat vecihlerine yer verirken imamların isimlerini

⁶⁹ Kudat, “Kur'an Kıraatı”, 70-71. Kur'ân'ın Arap diline tesiri nokrasında en şümulü çalışmalarından birisi Muhammed Sâlim Muhaysin'in *el-Kıraât ve eseruhê fi ulûmi'l Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1998) isimli eseridir.

⁷⁰ Bayraktutan, *Kıraat İlmi*, 174-175. Dağ, *Tarihi perspektif*, 145-149.

⁷¹ Dağ, *Tarihi perspektif*, 145

⁷² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 8/37, 38, 45, 59, 60, 62, 80.

⁷³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 5/3, 6, 13; 6/196, 205, 222.

⁷⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/169; 11/88, 164.

⁷⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 4/223; 6/222; 7/36.

⁷⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 22/74-75; 18/132.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/40, 61-62; 9/27, 116.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 5/85; 6/150; 11/75.

⁷⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 8/37; 9/169.

anmadan geçmez. Farklı okuyuş şekli olan imamın ismini zikredip o kıraatte çoğunluğu oluşturan kurrayı diğerleri şeklinde kısaca anması, Râzî'nin kıraatleri aktarırken sergilediği genel uygulama biçimini oluşturmaktadır.⁸⁰

Râzî, Kıraatleri şâz kabul edilen imamlardan Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî'den (ö. 202 (812) hiç nakilde bulunmamış; Ömer b. Abdірrahmân b. Muhaysın'den (ö. 123/741) sayılı yerde nakilde bulunmuştur.⁸¹ Özellikle Hasen el-Basrî'den (ö. 110/728) bir hayli nakilde bulunmuş,⁸² A'meş'ten ise (ö. 148/765) sınırlı sayıda da olsa görüş nakletmiştir.⁸³ Diğer taraftan sahih kıraatler olarak kabul edilen Kırâat-i aşere içerisinde 10. sırada yer alan aynı zamanda 6. sıradaki Hamza b. Habîb'in (ö. 156/773) ravisi olan Halef b. Hişâm'dan (ö. 229/844) oldukça sınırlı sayıda nakilde bulunmuştur.⁸⁴ Buna göre Râzî'nin yedi kıraati incelemekle beraber Halef'i istisna edersek sahih kıraat kategorisinde yer alan Kırâat-i aşereyi esas aldığı bulunla beraber özellikle Hasan Basri ve A'meş olmak üzere şâz kıraat imamlarından da nakillerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mefâtîhu'l-gayb'ın tamamı göz önünde bulundurulduğunda Râzî'nin kıraatleri temelde meşhur ve şâz şeklinde ikili taksime tâbî tuttuğu görülmekte, meşhur kıraatlerin mütevatir yolla nakledildiği kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır.⁸⁵ Râzî'nin kıraat vahiy ilişkisinde kıraatleri Kur'ân'la eş değer tuttuğunu, kıraatleri Kur'ân'ın aynısı saydığını söyleyebiliriz. Ancak onun kıraat vahiy ilişkisinde bir tereddüdü vardır. O da tevatüren sabit olan meşhur kıraatler arasında tercihte bulunmanın ve kıraat ekollerinde olduğu gibi birisinin savunuculuğunu yapmanın Allah'ın kullarını muhayyer bıraktığı ve tevatüren sabit olan katî bir meselede kişiyi fıska/günaha düşürecek derecede bu muhayyerliğe muhalif tutum takınmak olabileceği şüphesidir. Râzî, zihnen rahat olmayıp temkinli hareket ettiği kıraatlerin mütevatir ve ahad yolla nakil farklılığıyla ilgili kendi çözüm yolunu “bir kişi” diyerek başkasının diliyle şöyle ifade etmektedir: “Bir kişi şöyle diyerek cevap verebilir: Kıraatlerin bazıları mütevatirdir ve ümmet bu konuda hemfikirdir. Bazıları ise âhad türündendir ve bazı kıraatlerin böyle olması Kur'ân'ın sübutunu katîlikten çıkarmaz.”⁸⁶

Râzî'nin tevatüren sabit olan meşhur kıraatleri Kur'ân'ın aynısı görmesi ve bu kıraatler arasında ayrıma gidip bazılarını göz ardı etmeyi makul karşılamaması, kıraat anlayışında belirleyici etkenlerden biri hatta en başta gelenidir diyebiliriz. Bu sebeple olsa gerek o, kıraat

⁸⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/150.

⁸¹ Râzî, tefsirinde İbn Muhaysın'den 8 yerde nakilde bulunmuştur: Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 2/78; 5/215; 13/117; 21/104; 22/113; 23/28, 186; 30/111.

⁸² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 4/3; 5/211; 6/130; 7/81; 26/169, 175; 27/245.

⁸³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/107; 5/223; 7/140.

⁸⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/196.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 1/70; 11/233-234; 12/82.

⁸⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 1/70-71.

meselesine değindiği çoğu yerde okuyuş şekillerini nakletmekle yetinir.⁸⁷ Genellikle Kırâat-ı aşere imamlarından değişik kıraat tevcihi olan imam ya da imamların ismini zikrederken çoğunluğu oluşturanların ismini belirtmeksizin “diğerleri” ifadesini kullanmayı tercih eder.⁸⁸ Tercihle bulunduğu yerler de yok değildir. Ancak tercihlerinde manaya dayalı, tefsiri nitelikli açıklamaları ön plana çıkmaktadır. Buralarda dahi kıraatler için “daha evladır”, “daha güzeldir” “tercihe şayandır” gibi kuşatıcı ifadeler kullanılmaktadır.⁸⁹

Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*'la aklî tefsirlerin zirve eserlerinden birini ortaya koymuştur.⁹⁰ Bununla birlikte kıraatler konusunda nakli esas alır ve başta aklî izahlar olmak üzere kıraat vecihlerini kaynağa ulaştıran naklin yani senet ve rivayetlerin yerini hiçbir şeyin alamayacağını ve nakle karşı koyamayacağını açıkça ifade eder.⁹¹ Örneğin en-Nîsâ suresi ilk ayette yer alan *وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ* ifadesinin tefsiri bağlamında *الْأَرْحَامَ* kelimesinin kıraat vecihlerine yer verirken yedi kıraat imamından Hamza b. Habîb'in lafzı son harfin esresiyle *الْأَرْحَامَ* şeklinde okuduğunu ifade eder. Nahiv bilginlerinin Hamza'nın kıraatini eleştirilerine ve bu konudaki delillerine tek tek yer verir. Satırlarının devamında Râzî, Hamza kıraatini şu sözlerle savunur: “Şunu bil ki bu açıklamalar lafızların kullanımıyla ilgili dilsel konularda gelen rivayetleri geçersiz kılmada güçlü birer delil değildirler. Çünkü Hamza yedi kıraat imamından biridir. Bu kıraati mesnetsiz olarak kendiliğinden ortaya koymamıştır. Bilakis Allah'ın peygamberinden rivayet etmiştir. Bu durum kıraatinin kesin bir şekilde doğru olmasını gerektirir. Kıyas, nakil karşısında zayıf kalır. Özellikle örümcek yuvasından daha güçsüz bu tür açıklamaların hiçbir hükmü yoktur.”⁹² Kıraatler yönünden üzerinde en fazla tartışma yaşanan ayetlerden birisi bu ayettir.⁹³ Hem dini hem de dilsel açıdan ciddi eleştirilere tabi tutulan Hamza kıraatinin⁹⁴ Râzî tarafından açıkça savunulduğu bu örnek, çoğunluğun kabulüne nail olan meşhur kıraatlere müellifin bakışını, kıraatleri Kur'an'la eş değer tutuşunu ve özellikle kıraat konusunda belirleyici olanın rivayetler olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Râzî, kıraatlerin ihticacı yönünden de nakli önceler ve bu konuda kelimelerin kullanılış biçimlerinde şiiri, kıraat âlimlerinin görüşlerinden üstün tutan kimi dil bilginlerini ciddi

⁸⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/107, 190, 212; 4/29; 8/37; 5/223.

⁸⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 8/80, 124, 130, 133, 208-209.

⁸⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/120; 4/178; 11/88.

⁹⁰ Zerkânî, *Menâhîlu'l-irfân*, 2/80; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 606-645; Adnan Kahveci, *Fahreddin er-Razi'nin "Mefatihü'l-gayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'an* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2001), 38; Aktaş, *Fahreddin Râzî*, 41.

⁹¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/170.

⁹² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/170-171. Benzer bir örnek için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 22/74-75.

⁹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Temel, “Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraat Anlayışı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/2 (2015) 105-106.

⁹⁴ Temel, “Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirler”, 105-106.

şekilde eleştirir. Örneğin yukarıda misal verilen الْأَرْحَامَ kelimesinin okunuşunun delillendirilmesi sadedinde Basra nahiv ekolünün önemli isimlerinden Sibeveyhi'nin (ö. 180/796) inşaat ettiği şiire yer verdikten sonra “Şu nahivcilerin şaşılacak halleri vardır. Meçhul olan şiirlerin kelimelerin kullanımına delil getirilmesini hoş görürler de Kur'ân ilimlerinde selef âlimlerinin en otoritelerinden olan Hamza ve Mücâhid'in kıraati ile ihticac edilmesini hoş karşılamazlar.”⁹⁵

Râzî, kıraatleri mütevatir olarak sabit olan Kur'ân'ın aynısı gördüğü için şaz kıraatleri itibara almaz. Ona göre şaz kıraatler mütevatir olmadıkları için Kur'ân'dan sayılmaz. Tevatüren sabit olmayan şaz kıraatlerin Kur'ân'dan kabul edilmesi Kur'ân'a dil uzatan, şeri hükümlerin çoğunun nesh edildiğini iddia eden Râfîzî ve inkârcıların iddialarına kapı aralar.⁹⁶ Râzî'ye göre şaz kıraatlerin Kur'ân'dan sayılıp itibara alınması Kur'ân'ın mütevatir oluşuna zarar verir.⁹⁷ Bir kıraatin Kur'ân'dan sayılması için mütevatir seviyesine ulaşması gerekir. Ulemanın ittifakıyla şâz kıraatlerle namazın caiz olmamasının sebebi de budur.⁹⁸

Râzî'nin kıraatlerin kabulü için güvenilir bilgi kaynaklarından sadık haber kategorisinde yer alan mütevatir haberi esas alması,⁹⁹ müellifin kıraatlere yaklaşımını ve kıraatleri sened/rivayet kıstasına göre değerlendirmeye tabi tuttuğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Râzî, bu anlayışının bir yansıması olarak kıraat ihtilafında genellikle tercihini çoğunluğun görüşünden yana kullanır ya da ittifak edilen görüşü esas alır. Örneğin Al-i İmran suresi 18. ayette Allah'ın vahdaniyetine şahitlik bağlamında Râzî, “Bir olduğunu iddia eden Allah'ın kendisidir. Nasıl olur da iddia makamı buna şahitlik eder” sorusunu sorar ve buna dört vecihle cevap verir. Dördüncü vecihte İbn Abbas'ın bu ayetteki *شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا* ifadesinde *أَنَّهُ* kelimesinin elifini esre ile *إِنَّهُ* şeklinde; bir sonraki 19. ayetin *إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ* ifadesinde *أَنَّهُ* kelimesinin elifini esre ile *إِنَّهُ* şeklinde okuduğunu beyan edip bu kıraatlere şu şekilde itiraz eder: “İbn Abbas'ın bu kıraatine itimat edilmez. Çünkü bu okuyuş ulema nezdinde kabul görmemiştir. Kabul edilse bile birinci kıraat (mushaftaki kıraat) üzerinde ittifak edilen (müttefekun aleyh) bir kıraattir.”¹⁰⁰ Burada Râzî'nin İbn Abbas'tan dahi gelse ittifak edilen kıraate uymayan bir okuyuşu reddetmesi onun kıraatte ittifakı/çoğunluğu önemsemesi açısından önemlidir. Yine Al-i İmran suresi 37. ayette *وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا* ifadesinin okunuşunda kıraat âlimleri ihtilaf etmiştir. Kimisi *زَكَرِيَّاءَ* şeklinde med ile nasp halini göstererek, kimisi kasr ile

⁹⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/170. Râzî, nahivcilere benzer bir eleştiriye lafızların iştikakı konusunda da gösterir. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 5/147.

⁹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 11/234, 12/82.

⁹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 4/177.

⁹⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 70.

⁹⁹ H. Yunus Apaydın, “Mütevatir” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/208.

¹⁰⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/221-222.

زَكْرِيَّا şeklinde göstermeden, kimisi ise زَكْرِيَّاءُ şeklinde med ile merfu olarak okumuştur. Râzî, tercihini son kıraatten yana kullanır. Delil olarak ayetini ve çoğunluğun ¹⁰¹ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ kıraatinin bu yönde oluşunu gösterir.¹⁰² Burada Râzî'nin hüccet olarak ayetten sonra çoğunluğun okuyuşunu göstermesi kıraatlere yaklaşımı açısından önemlidir.

2.2 Mushaf İmlasına Uygunluk Açısından Yaklaşımı

Mefâtîhu'l-gayb'da kıraatlerin nakil/rivayet yönünü hassasiyetle ele alan Râzî, Mushaflara da çeşitli yönlerden temas etmiştir. Eserinde şahsî Mushaflardan tefsiri mahiyette açıklamalarda bulunsa da kıraat konusunda Râzî için İmam Mushafı/Mushaf-ı Osman esastır. Mütevatir yolla nakledilmesi itibariyle meşhur kıraatleri Kur'ân'ın bir cüzü olarak mutlak doğru kabul eden Râzî, Kur'ân metnini ihtiva eden Mushafları da kelâmullah'ı içermesi ve tevatüren sabit olması itibariyle hata ve noksanlıktan emin görür. Tâhâ suresi 63. ayette yer alan فَالْوَالِدُ هَذَا لَسَّاجِرَانِ ifadesindeki kıraat ihtilafı bağlamında değindiği hem bu ayette, hem de el-Maide 69 ve en-Nisâ 162. ayetlerde Mushaf hattında vahiy kâtipleri tarafından hata yapıldığı şeklindeki Hz. Aişe ve Hz. Osman'dan nakledilen rivayetleri kesin bir dille reddeder. Râzî'ye göre Kur'ân'ın tevatüren sabit olup katiyet ifade eden yapısına bu tür ahad haberlerle gölge düşürmek, art niyetli kimselerin Kur'an'da ekleme çıkarmayla değişikliğe yeltenmesine kapı aralar. Bu yönüyle meşhur kıraatlere dil uzatmanın çok kötü bir şey olduğunun sebeplerini üç madde halinde açıklar:

1. “Meşhur kıraatin nakli bütün Kur'ân'ın nakli gibidir. Eğer meşhur olan kıraatin batıl olduğuna hükmedersek benzeri bir durum bütün Kur'ân için de söz konusu olur. Neticede bu durum hem tevatüre hem de Kur'ân'a dil uzatmaya yol açar ki bunun kabulü mümkün değildir.
2. Müslümanlar, Mushaf'ta yer alan ayetlerin tamamının Allah'ın keliması olduğunda hemfikirdir. Allah'ın kelamında kıraat hatası (lahn) ve herhangi bir yanlışın (galat) bulunması mümkün değildir. Böylelikle Kur'ân'da yazım hatası bulunduğu dair Hz. Aişe ve Hz. Osman'dan nakledilenlerin hükümsüz (fasid) olduğu kesinleşmiş olur.
3. Bu konuda İbnü'l-Enbârî (ö. 577/1181) şunları söyler: “sahabe bizim için önder ve örnektir. Şayet Kur'ân'da bir hata görmüş olsalardı, hurafelerden sakınıp hayra tabi olmaya özendirirken bu tür hataların düzeltilmesini sonraki nesillere bırakmazlardı. Hatta onlar bu tür meselelerde “tabi olun hurafe üretmeyin, bu

¹⁰¹ Âl-i İmrân 3/44. “İçlerinden hangisi Meryem'i himayesine alacak [diye kura çekmek üzere kalemlerini atarlarken].”

¹⁰² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 8/31.

durum size yeter” demişlerdir. Böylelikle meşhur kıraatin kesin olarak sahih kabul edilmesi gerektiği ortaya çıkmış olur.”¹⁰³

Râzî'nin bu ifadelerinde tevatüre dayanan kıraatin naklini Kur'ân'ın nakliyle eş değer tutması ve bu kıraatleri ihtiva eden Mushaf hattında kıraat hatası olabileceğine, şüpheye yer bırakmayacak bir biçimde karşı çıkması kıraatlerin sıhhati konusunda Mushafları bağlayıcı bir kıtas gördüğünün kanıtıdır.

Râzî tefsirinde Mushaflardaki yazı biçimlerine değinmiş ve Mushaf hattını kıraatlerin sıhhat ölçüsü olarak kullanmıştır. Örneğin Yusuf suresinde مَا هَذَا بَشَرًا¹⁰⁴ kıraatinde imamlar arasında ihtilafın söz konusu olduğunu, isim vermeksizin kimi imamların Hicaz lehçesini esas alarak مَا هَذَا بَشَرًا kıraatiyle, kimi imamların Temim lehçesini esas alarak مَا هَذَا بَشَرًا kıraatiyle, kimisinin ise مَا هَذَا بَشَرًا kıraatiyle okuduğunu nakleder. Devamında lafzın Arap dilinde kullanımı ve tefsiri mahiyetteki anlamlarına değindikten sonra meşhur olan birinci kıraatin Mushaf hattına uygun olması yönüyle en muteber kıraat olduğunu ifade eder.¹⁰⁵

Yine Râzî, el-Kâria suresi مَا هِيَ وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَ¹⁰⁶ kıraatinde Mushaf hattını esas almaktadır. Ayette yer alan مَا هِيَ kelimesinin sonundaki ha'nın sekte için yazıldığını, geçiş halinde hazfedilebileceğini ifade ettikten sonra tercihe şayan olanın ha ile vakfetmek olduğunu çünkü Mushaf'ta bu şekilde yazıldığını beyan ederek kıraatte Mushaf hattını kıtas aldığını gözler önüne sermektedir.¹⁰⁷

Râzî, tefsirinde kıraat konularına değinirken genellikle meşhur kıraat imamlarının isimlerini zikreder. Zaman zaman imamlarla beraber istinsah sonrası Mushafların gönderildiği beldelerin isimlerine yer verir. Aralarındaki ilişkiye değinilmese de genellikle imam ile ismini zikrettiği belde Mushaf'ı arasında mensubiyet yönünden uyum vardır. Örneğin Râzî, el-Mâide suresi 53. ayetin tefsiri bağlamında İbn Kesir, Nâfi ve İbn Amir'in ayetin başını vav harfi olmaksızın okuduğunu ve bu kıraatin Hicaz ve Şam Mushaf hattına uygun olduğunu belirtir. Aynı yeri diğer imamların vav harfiyle okuduğunu ve bu kıraatin Irak Mushaf hattına uygun olduğunu belirtir.¹⁰⁸ Râzî, genel tutumunda olduğu üzere burada da yalnız imam ve belde isimlerinden bahsedip ikisi arasında açıktan ilişki kurmasa da İbn Kesir Mekke, Nâfi Medine

¹⁰³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 22/74-75.

¹⁰⁴ Yusuf 12/31. Aziz'in karısı, kadınların dedikodularını duyunca onlara davetçi gönderdi; yaslanmaları için yastıklar hazırladı ve onlardan her birine bir bıçak verdi. (Kadınlar meyvelerini soyarken Yusuf'a), “karşılarna çık!” dedi. Kadınlar Yûsuf'u görünce güzelliği karşısında şaşırıp kaldılar. Bu yüzden ellerini kestiler ve “Aman Allah'ım! Bu bir beşer değil, bu ancak seçkin bir melektir!” dediler.

¹⁰⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 18/132.

¹⁰⁶ el-Kâria 101/10. O nedir, bilir misin?

¹⁰⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 32, 74.

¹⁰⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 12/19-20.

imamıdır. Râzî, Hicaz Mushaf'ı diyerek her iki imamın temsilcisi buldukları belde ve takip ettikleri o beldenin Mushaf'ı arasında dolaylı irtibat kurar. Muhtemelen imamlar ve beldeleri arasındaki irtibat, malum ve meşhur olduğu için bu şekilde bir ifade biçimi kullanmaktadır. Yine aynı ilişki, ismini açıkça andığı İbn Amir ve diğer imamlar dediği Irak bölgesi kurrâları için de geçerlidir. Çünkü İbn Amir Şam beldesinin kıraat imamıdır. Diğer imamlar dediği Ebû Amr Basra, Âsım b. Behdele, Hamza ve Kisâî ise Küfe beldesinin temsilcileri olmaları itibarıyla Irak bölgesine aittirler. Bu beldeler kıraat ekolleriyle meşhur olan ve aynı zamanda Hz. Osman'ın nüshalarını çıkardığı Mushafları gönderdiği beldelerdir.¹⁰⁹ Râzî'nin kıraatlere değindiği bu tür yerlerde kıraat imamları ve takip ettikleri Mushafları birlikte anıp kıraatleri Mushaf hattıyla irtibatlandırması, imamların kıraatlerinde o belde Mushaf'ının bir diğer ifadeyle Mushaf hattının belirleyici olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹¹⁰

Mefâtîhu'l-gayb'ın mukaddimesi niteliğinde olan, istiâze besmele ve Fatiha suresine ayırdığı ilk cüzde "Fatiha suresinden istinbat edilen fikhî mevzular" başlığı altında bismelenin Fatiha suresinden bir ayet olup olmadığı bağlamda mezhep imamlarının görüş ve delillerini ayrıntılı şekilde nakleder. Ardından mensubu bulunduğu Şafî mezhebiyle paralellik arz eden görüşünü şöyle ifade eder: "Bu meseleye benim yaklaşımım şu şekildedir: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ifadesinin Allah'ın Hz. Muhammed'e inzal ettiği bir kelam olduğu mütevâtir nakille sabittir. Aynı şekilde bismelenin Kur'ân'da yer alan Mushaf hattı ile Allah'ın sözü olduğu kesinlik ifade etmekte olup bu durum karşısında onun Kur'ân'dan olup olmadığı hususunda söylediklerimizin hiçbir anlamı kalmamaktadır."¹¹¹ Bu sözler, Râzî'nin Mushaf hattını yalnız kıraatlerde değil ahkâma dair meselelerde de esas aldığı temel kıstaslardan biri olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

2.3 Kıraatlerin Dile Uygunluğu Açısından Yaklaşımı

Kur'ân kelimelerinin telaffuz keyfiyetiyle ilgilenen kıraat ilminin çeşitli ilim dallarıyla ilişkisine daha önce değinmiştik. Bunlar içerisinde en yoğun ve öncelikli irtibat ise tefsir ve Arap dilbilimiyledir. Kıraatlerin sıhhat ve tespiti yönüyle kurrâlar, anlama etkisi yönüyle müfessirler, lügat kaideleriyle bağlantısı yönüyle dil bilginleri ilgilenirler. Hem tefsir hem de dil alanında etkin bir isim olan Râzî, kıraatleri ayrıntılı bir biçimde ele aldığı *Mefâtîhu'l-gayb*'de kıraatlerin sıhhati için şart koşulan üç şarttan ilk ikisi olan sened/nakil ve Mushaf hattına uygunluk hususunda önceki bölümlerdeki örneklerde görüldüğü üzere, görüşlerini açıkça ortaya koyarken dile uygunluk konusunda bir açıklamada bulunmaz. Bu durum

¹⁰⁹ Ebu bekir Abdullah b Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'l-mesâhif*, thk. Arthur Jeffery (Kahire Matbaatu'r-Rahmâniyye, 1355/1936), 34-35.

¹¹⁰ Mushaflar arasındaki kıraat farklılığıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 39-49; M. Atilla Akdemir, "Kırâat-resmü'l-Mushaf İlişkisi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları: Kıraat İlmi ve Problemleri-IV*, ed. Sait Şimşek – Emin Aşıkutlu vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 117-134.

¹¹¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 1/201. Besmele ile ilgili benzer açıklamalar için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 19/164.

muhtemelen konunun yapısından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki kıraat âlimlerinin bir kısmı sıhhat şartı olarak kıraatlerin dille uygunluğunu zorunlu görmezken, zorunlu görenler de dille uygunluktan kastın ne olduğu noktasında görüş ayrılığına sahiptirler.¹¹²

Râzî'nin konuyla ilgili doğrudan açıklamada bulunmaması Kıraat dil ilişkisi meselesinde hiçbir değerlendirmede bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Bilakis Râzî'nin bu hususta oldukça fazla ve önemli açıklamaları vardır. Ancak onun doğrudan sıhhat şartı olarak değil sarf-nahiv kurallarını esas alarak kıraatler arasında tercih ve tenkitte bulunması; şiir ve Arap dilinde kullanımla ihticacda bulunması gibi dolaylı yolla değindiği kıraatlerin dille ilişkisi bağlamında görüşlerini beyan eder.

2.3.1 Dil Kurallarını (sarf-nahiv) Esas Alarak Kıraatler Arasında Tercih ve Tenkitte Bulunması

Râzî'nin genel uygulaması kıraat vecihlerini olduğu gibi nakletmek yönündedir. Bununla beraber zaman zaman okunuşunda ihtilaf edilen kıraatler arasında tercihte bulunup dil kaidelerinden istifade ettiği, kıraatleri bu bağlamda dille ilişkilendirdiği de görülmektedir. Örneğin Bakara suresi *كثيراً كَثِيرَةً لَهُ أَضْعَافاً* ayetinde¹¹³ geçen *فِيضَاعِفُهُ* kelimesini kıraat-i seb'a imamları dört farklı şekilde okumuşlardır. Râzî bu kıraatlerden her birine şu ifadelerle yer verir: "Ebu Amr, Nâfi, Hamza ve Kisâî med harfiyle ötreli olarak *فِيضَاعِفُهُ* şeklinde, Âsım med harfi ve fethalı olarak *فِيضَاعِفُهُ* şeklinde, İbn Kesir med harfi yerine şedde ve dammeli olarak *فِيضَعَفُهُ* şeklinde, İbn Amir ise med harfi yerine şedde ve fethayla *فِيضَعَفُهُ* şeklinde okumuşlardır". Râzî, "Söz konusu kelime *يُقْرِضُ*'ya atfedilerek dammeli, lafza değil manaya atfedilerek fethalı okunur. Bu son durumda "Allah mükâfatını fazlasıyla versin diye, kim Allah'a borç vermez ki, (*قَرْضاً فَيُضَاعِفُهُ*)" anlamına gelir." diyerek kıraatleri nahiv kurallarıyla ilişkilendirir ve dilsel gerekçelerle tercihini şu şekilde ortaya koyar: "Tercih edilen kıraat dammeli olandır. Çünkü bu okuyuşa göre lafız şartın cevabı konumundadır. Şartın cevabı fa harfiyle kullanıldığında yalnız damme alır."¹¹⁴

Görüldüğü üzere Râzî, burada meşhur yedi kıraat imamının okuyuş farklılıklarına temas edip kıraatleri dille ilişkilendirmekte ve tercihinde lügavî kaideleri esas almaktadır. Söz konusu örnek, müfessirin dilsel bağlamda kıraatlere yaklaşımının senet ve Mushaf bağlamındaki yaklaşımından farklı olduğunu göstermesi ve dilsel kuralların sahih kıraati belirlemede kıstas tutulduğunu ortaya koymasından önem arz etmektedir.

¹¹² Ayrıntılı Bilgi için bk. Rifat Ablay, *İbn Atiyye Tefsirinde Kıraat Olgusu* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 158-159.

¹¹³ el-Bakara 2/245. Kim Allah'a güzel (karşılık beklemeden) bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder."

¹¹⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/181. Benzer örnekler için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 4/178;6/21-22;11/88;9/19

Râzî, meşhur addettiği kıraatlerin her birini tasdik edip en uygun olanı tercih ettiği gibi kimi zaman bu kıraatleri dilsel gerekçelerle tenkit edip eleştirir. Örneğin En'âm suresi قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ¹¹⁵ ayetinde yer alan مَحْيَايَ وَمَمَاتِي kelimelerinin kıraatinde kurrâların ihtilaf ettiğini Nâfi'nin diğerlerinden farklı olarak ilk kelimenin sonundaki ya harfini cezimle مَحْيَايَ, diğer kelimenin sonunu fetha ile مَمَاتِي şeklinde okuduğunu haber verir. Râzî, sözlerinin devamında son harfinin sükûnu ile مَحْيَايَ okuyuşunun kullanılmayan şâz bir kıraat olduğunu söyleyerek tenkit etmiş ve bu eleştirisinde “Çünkü bu okuyuşta ne nesir ne de şiirde kullanımı söz konusu olmayan iki sakinin arasını cem etme vardır” diyerek lügavi bir gerekçe ileri sürmüştür.¹¹⁶

2.3.2 Şiir ve Arap Dilinde Kullanım Doğrultusunda Kıraatleri Açıklaması

Râzî, delil olarak şiirin kıraatlerin önüne geçirilmesini doğru bulmayıp eleştirmekle beraber tefsirinde kelimeleri açıklarken şiiri kullanmaktan geri kalmamış altı yüz civarında şiire yer vermiştir.¹¹⁷ Bunlardan bazıları kıraatlerle ilgilidir. Örneğin Âl-i İmrân suresi وَكَأَيِّنْ قَاتَلْنَا مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرًا¹¹⁸ ayetinin tefsirine kıraat vecihleri ile başlamakta ve كَأَيِّنْ lafzını kıraat imamlarından İbn Kesir' in كَاعِنُّ kalıbı üzere med harfiyle hemzeli ve şeddesiz olarak كَائِنُّ şeklinde, diğer imamların ise كَعَمِينُ kalıbında şeddeli olarak كَائِنُّ biçiminde okuduklarını haber vermektedir. Râzî, ilk kıraatin kullanım biçimini Cerir (ö. 110/728 [?]) ve Mufaddal'a (ö. 178/794 [?]) ait iki şiirle teyit etmektedir: “Cerir'in şiiri birinci kıraate göre şu şekildedir:

وَكَأَيِّنْ بِالْأَبَاطِحِ مِنْ صَدِيقِي يَرَانِي لَوْ أُصِيبَ هُوَ الْمُصَابُ

“Musibetlere yakalanan kendisi bile olsa, bu vadilerde beni gözetip kollayan nice dostlarımız vardır.”

Mufaddal ise şu şiiri inşat etmiştir:

وَكَأَيِّنْ تَرَى فِي الْحَيِّ مِنْ ذِي قَرَابَةٍ

“Mahallede akrabalık ilişkisi bulunana nice kişiler görürsün.”¹¹⁹

¹¹⁵ el-En'âm 6/162. De ki: “Benim namazım, (her türlü) ibadetim, hayatım ve ölümüm, hepsi âlemlerin rabbi olan Allah içindir.

¹¹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 14/13. Benzer örnekler için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 13/217; 19/116-117.

¹¹⁷ Aktaş, Fahreddin Râzî Tefsiri, 220-221.

¹¹⁸ Âl-i İmran 3/146. Nice peygamber vardır ki onunla birlikte birçok Allah erleri savaştılar. Allah yolunda başlarına gelenlerden ötürü gevşemediler, yılmadılar, boyun eğmediler. Allah, sabredenleri sever.

¹¹⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/27.

Râzî, kıraatleri açıklarken ve delillendirirken şiirin dışında da dilsel unsurları kullanır. Bunlardan bir tanesi de kelimenin Arap dilinde yaygın kullanımınıdır. Örneğin Bakara suresi *وَمَتَّعُوهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرَهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدْرَهُ* ayetinde¹²⁰ boşanma sonrası kadınlara verilecek maddi desteğin miktarı anlamındaki *قَدْرُهُ* kelimesinin kıraatlerine değinen Râzî, İbn Kesir, Nâfi ve Asım'dan rivayeten Ebu Bekir'in dal harfinin sükûnu ile *قَدْرُهُ*, diğer imamların ise dal harfinin dammesiyle *قَدْرُهُ* şeklinde okuduklarını aktarır. Açıklamalarının devamında kelimenin farklı okunuş biçimlerini Arap dilindeki kullanım örnekleriyle şu şekilde teyit eder: “*قَدْرُهُ* ve *قَدْرُهُ* şeklindeki iki okunuşu kelimenin taşıdığı manaların tümünde kullanılır. Arap dilinde “Şu kavmin işlerine gücü yetti, yeter” anlamında *قَدَرَ الْقَوْمَ أَمْرَهُمْ يَقْدِرُونَهُ قَدْرًا* denilir. “Bu eşya şu miktardadır” anlamında *وَهَذَا قَدْرٌ هَذَا* denilir. “Gücünün yettiği kadar üzerine yük yüklen” anlamında *وَاحْمِلْ عَلَى رَأْسِكَ قَدْرَ مَا تَطْبِقُ* denilir. “Allah rızkı geçmişte takdir etmiştir, halen etmektedir ve gelecekte de takdir edecektir” anlamında *قَدَرَ اللَّهُ الرِّزْقَ يَقْدِرُهُ وَيَقْدِرُهُ قَدْرًا* denilir. “Bir şeyi şununla ölçtüm, ölçüyorum” anlamında *وَقَدَرْتُ الشَّيْءَ بِالشَّيْءِ أَقْدِرُهُ قَدْرًا* denilir. “Şu işe takatim yetti, onu yapabildim” anlamında *وَقَدَرْتُ عَلَى الْأَمْرِ أَقْدِرُ عَلَيْهِ قُدْرَةً* denilir. Bu ifadelerin tamamında dal harfinin harekeli ve sakin okunması caizdir. Nitekim Arap dilinde her iki okunuşun beraber kullanıldığı yerler de vardır. “Onlar ölçüde mücadele ediyorlar” anlamında *هُمْ فِي الْقَدْرِ وَالْقَدْرِ* denilir. Yine “Ona şu miktar karşılığında hizmette bulundum” anlamında *وَحَدَمْتُهُ بِقَدْرِ كَذَا وَبِقَدْرِ كَذَا* denilir.¹²¹

Râzî, yer verilen misallerde görüldüğü üzere kıraatleri şiirle ve Arap dilinde kullanım örnekleriyle delillendirerek kıraatlerin dile uygunluğuna temas eder. Bağlama uygunluk,¹²² lehçeler¹²³ ve dilticilerin görüşleri¹²⁴ gibi Râzî'nin kıraatleri dille ilişkilendirdiği farklı örnekler de vardır. Ancak muradımızın hâsıl olması nedeniyle ve konuyu uzatmamak adına yer verilen örneklerle yetinmek istiyoruz.

Sonuç

Makalede elde edilen veriler şu şekildedir:

¹²⁰ el-Bakara 2/256. Kadınları boşarsanız, onlarla birleşmemiş ve mehir de belirlememiş olursanız malî bir sorumluluğunuz yoktur. Zengin gücü yettiği kadar, eli darda olan da gücü yettiği kadar olmak üzere, onlara mâkul, gönül alıcı bir şeyler verin; iyiler için bu bir borçtur.

¹²¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/150.

¹²² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 8/80

¹²³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/61.

¹²⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 4/145.

1. Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'da hassasiyetle üzerinde durduğu konulardan biri de kıraatlerdir. O, birçok ilmi alandaki birikimi sebebiyle kıraatlere geniş bir penceren bakmış, Kur'ân lafızlarının kıraatini, tefsir temelli mana boyutuyla lügat ağırlıklı olarak değerlendirmiş, fıkıh ve kelam konularının izahında da kıraatlerden yararlandığı görülmüştür.
2. Kıraatlerin sıhhat yönünü önemseyen Râzî, tefsirinde yedili, onlu, on dördü tasnif içerisinde herhangi bir kıraat grubunu sahihtir diye nitelemez. Dokuz yerde kendisinden asırlar önce İbn Mücâhid tarafından tespit edilen “yedi kıraat” tabirini kullanırken kendisinden yaklaşık iki buçuk asır sonra İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) tarafından sistematik hale getirilecek olan “on kıraat” ne de “on dört kıraat” tabirlerinin hiçbirini haliyle kullanmamıştır. Bu durum onun yedi kıraati temel aldığı vehmine yol açmıştır. Oysa Râzî, kıraat-i seba'ya öncelik verse de onlu tasnifte son sırada yer alan Halef b. Hişâm'ı istisna edersek, kıraat-i aşere imamlarından önemli ölçüde nakilde bulunmuş, kıraatleri şâz kabul edilen Hasan Basri ve A'meş'in kıraatle ilgili görüşlerine yer vermekten geri kalmamıştır.
3. Râzî, kıraatleri sıhhat yönünden meşhur ve şâz şeklinde ikili tasnife tabi tutmuş, mütevatir yolla bize ulaştığını kabul ettiği meşhur kıraatleri Kur'ân'ın aynı olarak telakki etmiştir. O, her biri Kur'ân'dan bir cüz olan meşhur kıraatler arasında tarafgirlik yapmanın kişiyi günaha düşüreceği kanaatindedir. Kıraat anlayışına yön veren ana amillerden biri olan bu yaklaşımı sebebiyle çoğu zaman ele aldığı kelimenin kıraatini nakledip meseleyi kıraat imamlarının bakışı doğrultusunda tasvir etmekle yetinmiş, tercihte bulunduğu yerlerde de “Bu kıraat daha güzeldir, daha uygundur” şeklinde kapsayıcı bir dil kullanmayı tercih etmiştir.
4. Râzî, kıraatlerin sıhhati yönünden senede dayalı nakli, merkeze almış, bu konuda senedin yerini hiçbir şeyin alamayacağını net bir biçimde beyan etmiştir. Senet yönünden yetersiz olup tevâtür derecesine ulaşmayan şâz kıraatlerin değerlendirmeye alınamayacağını, şayet kıraat olarak değerlendirilirse, bir anlamda Kur'ân'dan bir cüz kabul edilirse bu durumunun Kur'ân'da tahrife kapı aralayacağını ifade etmiştir.
5. Râzî, bir diğer şart olan Mushaf hattına uygunluğu, kıraatlerin sıhhat kıstaslarından biri olarak görür ve Mushaf imlasıyla istişhadda bulunur. Kıraat senetleri gibi mütevatir yolla nakledilerek bize ulaşan Kur'ân lafızlarını içeren Mushaf'ların imlası esnasında vahiy kâtiplerinin hatalar yaptığına dair rivayetleri kabul etmez. Bunun kabulünün Kur'ân'ın tamamının sıhhatine gölge düşüreceğini beyan eder.

6. Râzî'nin sıhhat şartı olarak dile uygunluğa yaklaşımı diğer iki şarttan farklıdır. O, kıraatlerin senet ve Mushaf hattı yönünü, eleştiriye kapalı yalnız tabi olunması gereken bir sünnet olarak görür. Dile uygunluk yönünden kıraatlere tamamen farklı bir yaklaşım sergiler, lügavi kaideler muvacehesinde kıraatleri kritik etmekte bir beis görmez. Bu bağlamda gerek meşhur gerek şâz kıraatleri tenkit ve tercihte bulunur. Sarf, nahiv, şiir ve Arap dili gibi çeşitli dil birimleriyle kıraatleri irtibatlandırarak kıraat-dil ilişkisiyle ilgili görüşlerini dolaylı olarak bu bağlamlarda ortaya koyar.

Kaynakça

- Ablay, Rifat. *İbn Atiyye Tefsirinde Kıraat Olgusu*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Adıgüzel, Mehmet. *Kıraat Açısından Fahrüddin Râzî ve Tefsîri Kebîrî*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Ağırbaş, Abdulhekim. *Kırâat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar (Türkiye-Suudi Arabistan-Mısır Örneği)*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Akaslan, Yaşar. “Kırâat-i Aşere’de Ferş Yönünden Farklılıklar”, *İslâm Bilimleri Araştırmaları Dergisi = Journal of Islamic Sciences Researches*, 4/1 (2017).
- Akdemir, M. Atilla. “Kırâat-Resmü'l-Mushaf İlişkisi”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları: Kıraat İlmi ve Problemleri-IV*, ed. Sait Şimşek – Emin Aşıkutlu vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.
- Aktaş, Bayram. *Fahredden Râzî Tefsirinde Garîbü'l-Kur’ân*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Altaş, Eşref. “Fahrettin er-Râzî’nin Eserlerinin Kronolojisi”, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir. İstanbul: İSAM yayınları, 2018.
- Altıkulaç, Tayyar. “Dûrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/5. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Apaydın, H. Yunus. “Mütevatir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/208. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Altıkulaç. “İbn Mücahid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/214. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Bayraktutan, Osman. *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı, Kıraat İlminin Dünyü Bugünü Yarını (Kıraat Sınıflandırması Bağlamında)*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Birişik, Abdülhamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/428. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdülhamit. “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi’u’ş-Sahîh*. nşr. Şeyh Muhammed Ali el-Kutb - Şeyh Hişam el-Buhârî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2007.
- Buladı, Kerim. “Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları”. *Yakın Doğu İlahiyat Dergisi* 2/2 (2016).
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi yayınları, 1971.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-. *en-Neşr fi'l-kırâ’âti'l-‘aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ’. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

- Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-. *Müncidü'l-mukri'în ve müřsidü'l-tâlibîn*. Beyrut: 1400/1980.
- Dağ, Mehmet. “Kıraat İlminin Akademik Serencamı –Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine-”. *Ekev Akademi Dergisi* 17/56 (2013).
- Dağ, Mehmet. “Kıraat İlminde Şazz kavramı –Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-” *Marife Dergisi* 7/2 (2002).
- Dağ, Mehmet. *Tarihi Perspektif ve Problematik Sorgulama Bağlamında Kıraat İlminde İhticac Olgusu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul, İSAM Yayınları, 2019.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi meşâhifi ehli'l-emşâr*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Kahire: Mektebetü'l-Külliyêti'l-Ezheriyye, 1978.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-Nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Fırat, Yavuz. “Kıraat İlmi ve Tarikler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 13/2 (2011).
- Güneş, Arif. *Kur'ân-ı Kerîm'in Okunmasında Harf-Kıraat-Yazı Kavramı ve İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1982.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Menî' el-Zührî. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İşler, Emrullah. *Çok Anlamlılık, Anlam Daralması ve Kur'ân'ın Türkçe Çevirisinde Yapılan Yanlışlar, Yüzüncü Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*. Erzurum: Bakanlar Matbaası, 2002.
- Kahveci, Adnan. *Fahreddin er-Râzî'nin “Mefâtîhu'l-gayb” Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Karaçam, İsmail. *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi*. İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2018.
- Kaysî, Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş el-. *el-İbâne an meâni'l-kirâât*. Kahire: Dâru'n-Nahda Mısrlî'n-Neşr ve'ddab', 1398/1977.
- Kıftî, Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-. *İhbâri'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*. thk. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1426/2005).
- Kudat, Aydın. “Kur'an Kıraati ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine = *The Approach of Linguists to Qira'at and the Position of Sibawayh*”, *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 15/1 (2020).
- Kur'ân Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman – Mustafa Çağrııcı vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Mushaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/242. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Mollaibrahimoğlu Süleyman - Taşpınar Kadir. “Ebüssuûd Efendi’nin Tefsirinde Kıraat Tasavvuru”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2016).
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *el-Kıraât ve eseruhê fî ulûmi’l Arabiyye*. Beyrut: Dâru’l-Ceyl, 1998.
- Pakdil, Ramazan. *Ta’lim Tecvid ve Kıraat*. İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı yayınları, 2017.
- Razi, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Tefsîru’l-kebîr/Mefâtîhu’l-gayb*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981.
- Sâlih, Subhi. *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1977.
- Sicistânî, Ebu bekir Abdullah b Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as es-. *Kitâbü’l-mesâhif*. thk. Arthur Jeffery. Kahire Matbaatu’r-Rahmâniyye, 1355/1936.
- Şa’ban, Zekiyyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkıh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Şam, Lokman. “Kırâat Farklılıklarının Dil Kaidelerine Delil Olarak Kullanılması”, *Kur’ân ve Dil İlimleri*, ed. Emrullah Ülgen – Bedrettin Basuguy vd. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Şelebî, Abdülfettâh İsmâil. *Resmü’l-mushafî’l-Osmânî*. Cidde: Dâru’s-Şurûk, 1982.
- Temel, Ali. “Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraat Anlayışı”. *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/2 (2015).
- Tuğral, Rahim. “Kur’ân’ın Cem’i ve İstinsâhında Üç Önemli Nokta”. *Diyanet İlmi Dergi* 26/1 (1990).
- Uludağ, Süleyman. *Fahrettin Râzî Hayâtı-Fikirleri-Eserleri*. Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı, 2014.
- Ünal, Mehmet. “Bir Kırâat Terimi Olarak “Hüccet”in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004).
- Ünal, Mehmet. “Kıraat Kriterleri Bağlamında Kıraatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia’nın Buna Bakışı”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2011).
- Ünal, Mehmet. “Kur’ân’ın Fonetik Naklinin Tarihi (Kıraat İlmi ve Tarihi)”. *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-. *Me’âni’l-Ḳur’ân ve i’râbüh*. thk. Abdulcelil Abdüh. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1409/1988.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilü’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*. Kâhire: Matbaatu îsâ el-Albânî, 1988.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b Abdullah ez-. *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim. Kahire: Mektebetü Dâri’t-Türas, 1984.
- Zeydan, Abdülkerim. *el-Medhal lidirâseti’s-şeryyeti’l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2002.